

Finta Gergely

Az orgona helye az evangélikus templomban

A lutheri reform szellemiségéből két dolog határozta meg az orgonák használatát. Az első az, hogy Luther szerette a zenét, és bár az orgonával kapcsolatban kezdetben inkább elutasítóan nyilatkozott, később mégis igényt tartott e hangszer szolgálatára.¹ Az orgona szerepét befolyásoló másik tényező pedig az az alapállás, hogy Luther a korabeli gyakorlat minden értékét megtartani javasolta. Az 1530-as évekből való feljegyzések² tanúskodnak arról, hogy az anyanyelvűség mellett megőrizték a latin nyelvet, a gyülekezeti énekek liturgikus rangra emelése mellett megőrizték a liturgikus éneklést is. Az istentiszteletek keretében helyet kapott az alkalomnak és liturgikus helyzetnek megfelelő kórus- és orgonazene is.

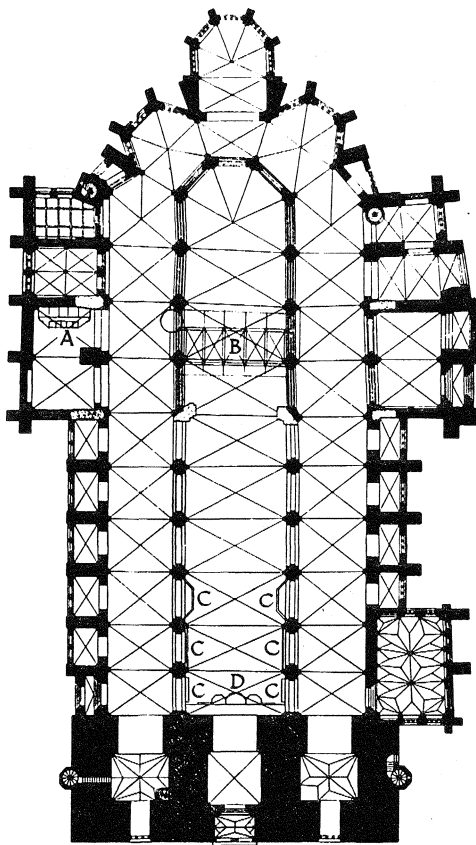
Finta Gergely orgonaművész az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyházzenei tanszékének mb. vezetője, a zuglói evangélikus gyülekezet kántora.

Az orgona és az orgonista szolgálata a XVII. század folyamán viszonylag jól elkülönülő feladatkörökre oszlott. Ezek: a gyülekezeti ének bevezetése és alternáló előadása, majd a XVII/XVIII. század fordulójától annak kísérete, a kórus énekének bevezetése és kísérete, kontinuózás hangszeres és énekes kamarazene előadásakor, végül, de nem utolsó sorban szólisztikus orgonazene. Nagyobb templomokban a reformációt megelőző példákhoz hasonlóan a többféle feladatot több különböző hangszeren látta el több különböző szolgálattelvő. Az orgonák elhelyezését általában az határozta meg, hogy milyen feladatot kellett betölteniük. Jól szemlélteti ezt a lübecki St. Marien-templom, melynek három különböző pontján három orgonát építettek. (1. ábra) A legrégebbi az ún. Totentanz-kápolna 1470-es években épült hangszeres, melyet többször bővítettek, 1622-re nyerte el azt a hárommanuális formát, amellyel a templom máig leghíresebb orgonistája, Buxtehude is használhatta. A hétközi istentiszteletek és emlékistentiszteletek alkalmával szólalt meg. 1516 óta a hatalmas gótikus templom nyugati végében is orgona állt, amely 1561-ben Jacob Scherer bővítése után lett hárommanuális. (2. ábra) Ezen a hangszeren szólalhatott meg a szólisztikus orgonarepertoár. Volt azonban még egy fontos szerepe, melynek jelentősége éppen Buxtehude idejében nőtt meg: itt adták elő a hangszeres és énekes kamarazenét, az úgynevezett *Organistenmusikot*. A liturgikus tételeket, a korálok egyszerűbb feldolgozását és az összetettebb kórusműveket, az úgynevezett *Cantorenmusikot* a reformáció idején is meghagyott kórusrekesztőn (*lettneren*) szólaltatta meg az énekkar. Ennek kíséretére a kórusrekesztőn

¹ Vö. Trajtler 1995; továbbá Karasszon 1998!

² Az egyik legkorábbi ilyen leírás Wolfgang Musculustól maradt fenn (*Itinerarium Conventus Isnachii* 1536). Ebben az 1536 májusában Wittenbergben tartott Cantate- és Exaudi-vasárnapi istentisztelet menetének leírása található. In Herbst 1992. 103–109.

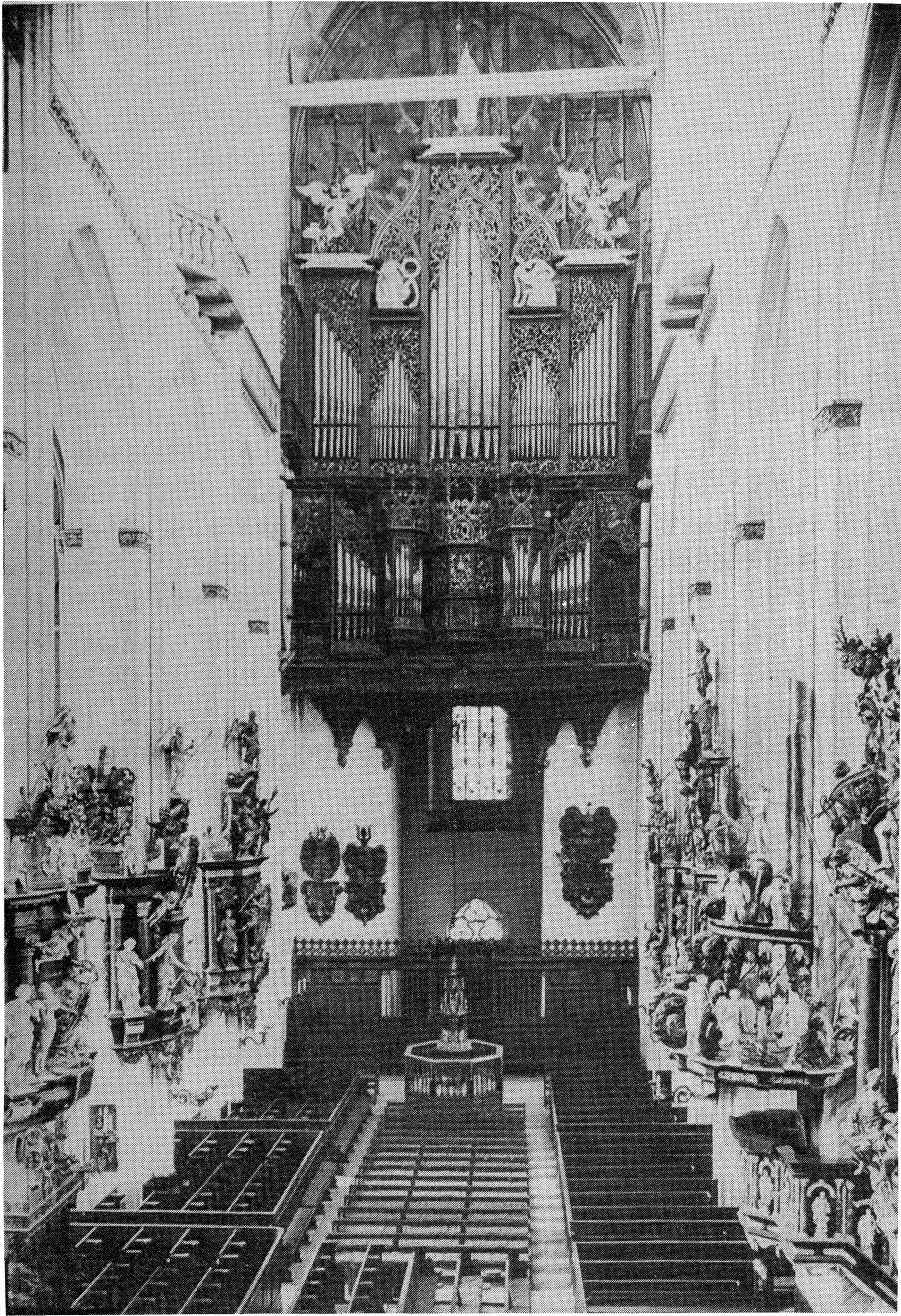
álló pozitív szolgált. (3. ábra) Sajnos a templom belső berendezése az orgonákkal együtt a II. világháború alatti bombázások áldozatává vált.

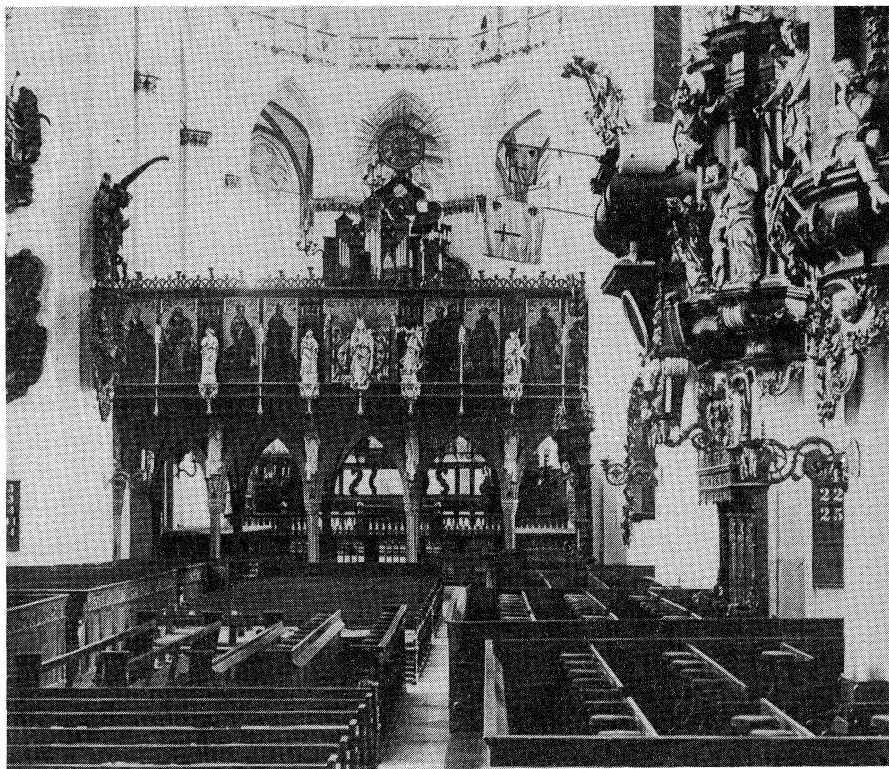
1. ábra. A lübecki St. Marien-templom alaprajza az orgonák helyével: A — Totentanz-orgona, B — pozitív a kórusrekesztőn, D — nagyorgona. (C: balkonok)

Arra is találunk példát, elsősorban gótikus csarnoktemplomokban, hogy körbefutó karzaton, a templom két végében, egymással szemben áll a nagy és a kis orgona. Így épült például a hallei Marktkirche oltára mögött és fölött 1664-ben Georg Reichel hat regiszteres pozitívja, mely eredeti állapotban maradt fenn máig. Vele szemben áll a nagyorgona az 1716-ból származó homlokzattal. Ebbe a historikus orgonaházba 1984-ben a Schuke-cég épített „kompromisszumos” hangversenyorgonát.³

³ A két hangszert tapasztalatom szerint méltán hasonlítja az egyik német orgonás könyv Dávidhoz és Góliáthoz. Vö. Göttert 1998. 79!

2. ábra. Lübeck, St. Marien-templom, nagyorgona.

3. ábra. Lübeck, St. Marien-templom, kórusrekesztő a kar kíséretére szánt orgonával.

Nagy templomokban 3–4 manuálos, gazdagon kiépített pedállal rendelkező nagyorgonákat találunk, legtöbbször 16'-as manuál- és 32'-as pedálregiszterekkel. Ezeknek a hangszereknek akusztikai és építészeti szempontból legkedvezőbb helye a nyugati karzat. A barokk kor legjelesebb orgonaépítői legtöbbször itt helyezték el nagy hangszereiket, protestáns területeken (Stellwagen, Schnitger és Silbermann Németországban, Lorentz Skandináviában, Müller Hollandiában) és a katolikus többségű régiókban (Gabler és Holzhey Bajorországban vagy Thierry és Clicquot Franciaországban) egyaránt.

Az orgona klasszikus helye tehát a nyugati karzaton illetve a főhajó oltárral szemben levő végében van. Ennek szellemében fogalmazták meg 1891-ben a *Wiesbadener Programm für den Kirchenbau* irányelveit is.

Ezt a klasszikus elhelyezési módot a magyarországi evangélikus templomokban álló nagyorgonák közül a szarvasi ótemplomi, 1805-ben Herotek által épített, eredetileg mechanikus, majd később pneumatikus rendszerűvé alakított, 3 manuálos, 36 regiszteres hangszer képe jelzi. (4. ábra)

4. ábra. A szarvasi Ótemplom orgonája.

A XVII. században arra is volt példa, hogy a kellő nagyságú, vagy talán annál is nagyobb orgona beépítése érdekében még építészeti szükségmegoldásokra is vállalkoztak. Az egyik észak-németországi faluban, Buttfordében például ahhoz, hogy a lettnerre helyezett orgona 8'-as magasságú sípsorait beépíthesék, meg kellett nyitni a mennyezetet.

Az ugyancsak észak-németországi Lüdingworth St. Jacobi-templomának a népnyelvben használatos elnevezése *Bauerndom*. Ez a kifejezés is tükrözi azt, amit az 5. ábra mutat: falusi körülmények között a városi templomok gazdag díszítettségét akarták megvalósítani. Feltehetően ezért kérték fel az 1598-ban épített orgona bővítésére 1682–83-ban a térség akkor legnevesebb orgonaépítőjét, Arp Schnitgert, és ezért épült a 35 regiszteres hangszer két manuálján is 16'-as regiszter. Így itt is lehetővé vált a városokban szokásos repertoár előadása. A kellő belmagasság hiányában azonban itt ugyancsak meg kellett nyitni a mennyezetet.

Ezekben a mai szemmel építészeti­leg erősen megkérdőjelezhető elhelyezé­sekben nem kell követendő példákat látnunk. De ne is botránkozzunk meg: az orgonazene megbecsülésének sajátos visszatükröződését ismerjük fel bennük!

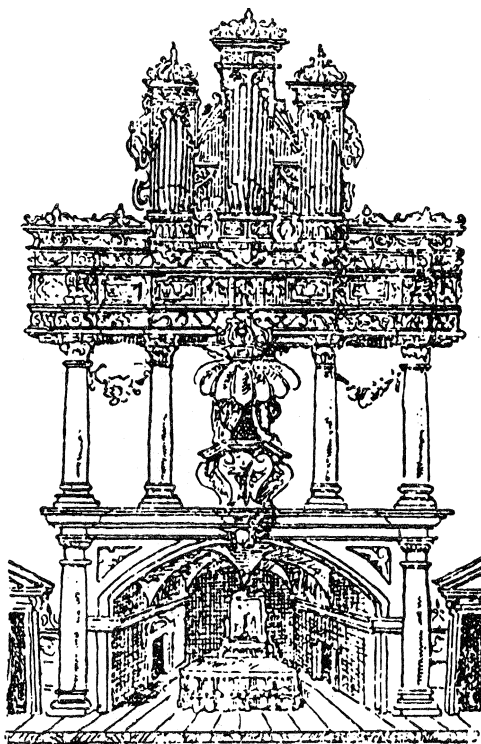

5. ábra. A lüdingworthi „Bauern-dom” és orgonája.

Az eddigi példák többsége javarészt reformáció előtt épült templomokat idézett. Ezekből a hangszer többféle funkciója, a funkciók szerinti elhelyezés, az orgonazene nagybecsülése és az öröklött értékek továbbbápolása tükröződött.

Az új építésű evangélikus templomok a XVI. században legtöbbször centrális tételrendezés szerint épültek. Az ige és a szentségek egységének teológiája kultuszközpontokban, szószék-oltárokból öltött formát.

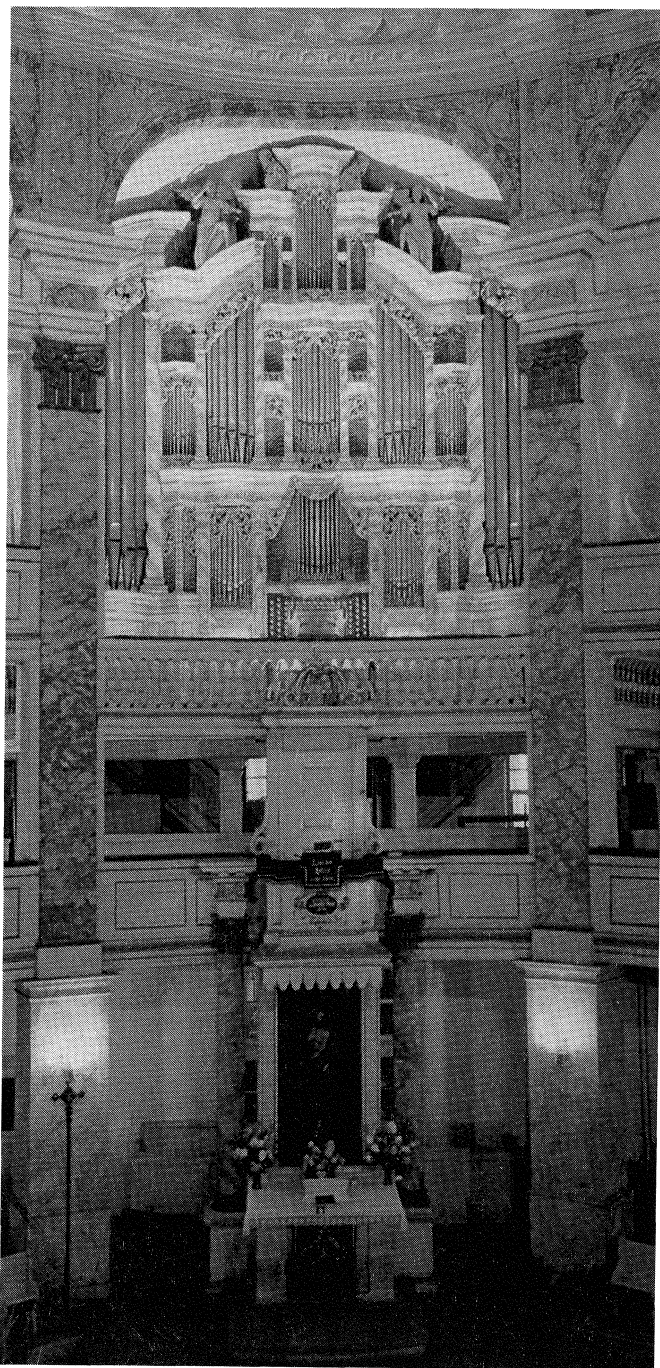
Az 1590-ben épült schmalkaldeni várkapornában a szószék-oltár fölé építették az orgonát is. Az elvi alapvetés Joseph Furtttenbach 1649-ben Augsburgban kiadott könyvében olvasható: „A templom keleti oldalán legyenek a földolgok (keresztelőmedence, oltár és szószék is, meg az orgona, ahonnan Istennek dicsőségére való kedves muzsika ered, mindez pedig a szemnek és fülnek megfelelően irányozva, s megfelelően egybeépítve.”⁴ A 6. ábrán Furtttenbach könyvének képmellékletét láthatjuk. Ilyen elhelyezéssel találkozhatunk többek között a frankfurti Katalin- és a wormszi Szentháromság-templomban is. A 7. ábrán a waltershauseni Gotteshilfkirche látható. A szószék-oltár fölött H. G. Trost 1720-as években épített orgonája, egyik legnagyobb, egyben legépebben fennmaradt hangszer.⁵

6. ábra. Joseph Furtttenbach vázlata az oltár, a szószék és az orgona központosításához.

⁴ Idézi: Révész István 1944, in Kemény—Gyimesi 265.

⁵ Vö. Friedrich 1989. 19. 112–117!

7. ábra. H. G. Trost orgonája a waltershauseni Gotteshilfkirchében.

Több evangélikus templomban a szószék ugyan nincs az oltárral egybeépítve, az orgona mégis az oltár fölött áll, mint a felvidéki Garamszeg (Hronsek) fa-templomának 1763-ban Martin Podkonický által épített hatregiszteres, egymanuális pozitívja (vö. Magyar Egyházzene X [2002/2003] 117. sk.) (8. ábra):

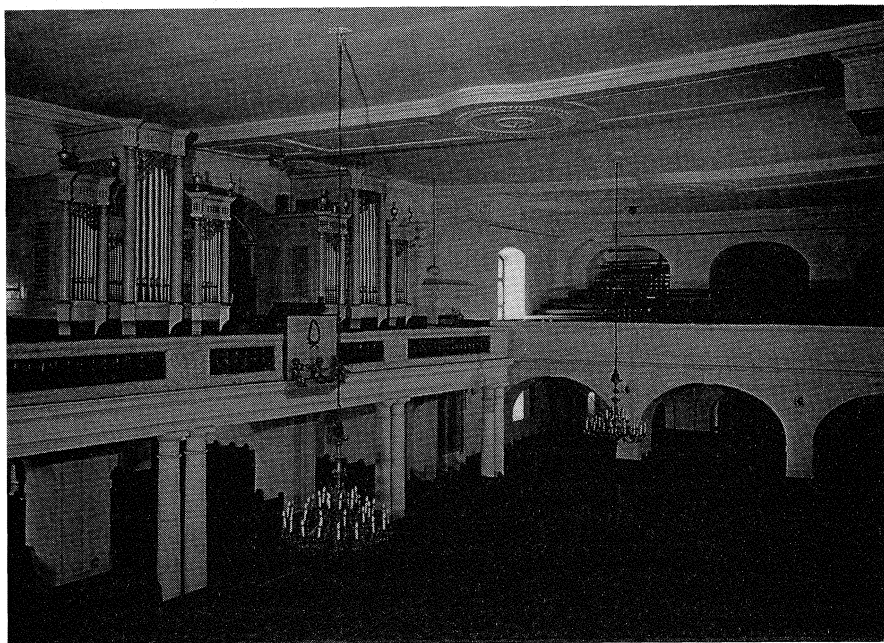

9. ábra. A cellei kastélykápolna orgonája az oltár bal oldalán.

Máshol az orgonát az oltár valamelyik oldalára építették. A kultuszközpont egységét ez az elhelyezés is kifejezi. Egyúttal jól megfelel a kamarazene céljainak is. Így épült a cellei kastélykápolna kétmanuálos, pedálos, 16 regiszteres orgonája a XVI. század végén. Az oltárral való párhuzamot erősítik az orgona szárnyas ajtói. (9. ábra)

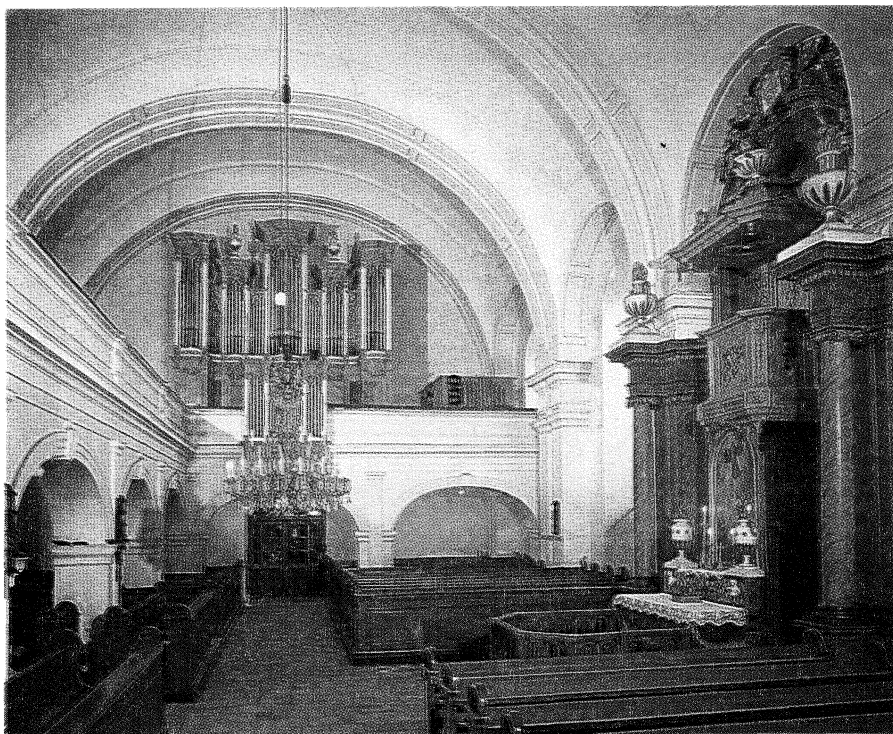
A magyarországi evangélikus templomokban ritkaság ez az elhelyezés. A torvajai evangélikus templom szószék-oltára melletti karzatra épített kis pozitív helyét gyakorlati okból választották ki így. A kántortanító, miután felolvasta a prédikációt, maga kísérhette a gyülekezet énekét.

A történeti példák végére egy olyan elhelyezési módot hagytunk, amelyre több példát találunk hazánkban. A XVIII. században Magyarországon elsősorban az Alföldön, református hatásra alakult ki az a templomtípus, melyben a hosszoldal közepén áll a szószék-oltár. A legtöbb ilyen templomban az oltárral szemben áll az orgona. Ezt az elhelyezésmódot a 10. ábrán az orosházi templom 1832-ből való, (azóta átépített) kétmanuálos, tizenkilenc regiszteres orgonájával szemléltetjük. Hasonlóan épült például a tótkomlói és a pilisi templom hangszere is.

10. ábra. Orgona a hosszoldal közepén szemben a szószék-oltárral az orosházi templomban.

Akusztikailag előnyösebb, ha a hosszoldal végén lévő karzatra kerül az orgona, mint például Téten (1910 Angster, I/8). Hasonló a mezőberényi szlovák templom orgonájának elhelyezése is. (11. ábra) E hangszernek nemcsak a helye eszményi, de a magyarországi historikus orgonák közül gazdag diszpozíciójával s különlegesen szép hangjával is kiemelkedik. Az 1862-ben Martin Šaško által épített orgona pedálján akusztikus 32'-as és 16'-as nyelvregiszter található.

11. ábra. Orgona a hosszoldal végén a szószékoltárhoz viszonyítva merőlegesen elhelyezve a mezőberényi (Pol'ny Berinčok) szlovák templomban.

Befejezésül néhány példa a legutóbbi évekből! A csillaghegy-békásmegyeri templom 2000-ben épült. A lehető legegyszerűbb formák, átgondolt arányok jellemzik. A kis belső térnek kedvező akusztikát biztosít a viszonylag nagy belmagasság és a fugázatlan téglafal. Az orgona hagyományos módon a karzatra épült. Mivel az építész még a tervezés megkezdése előtt egyeztetett a Magyarországi Evangélikus Egyház orgonaügyekért felelős zeneigazgatójával, eszményi helyet alakítottak ki a 2001 őszére elkészült a hangszernek. A hangzás gerincét a Gottfried Silbermann menzúrái szerint készült principálkar adja meg.⁶

⁶ Az orgona ismertetését ld. Magyar Egyházzene VIII (2000/2001) 510k!

Az orgona külső képének a templombelső puritánságát kellett követnie és a historikus hangzásvilágot kifejeznie. (12. ábra)

12. ábra. A csillaghegy-békásmegyeri templom orgonája a karzaton.

Ugyancsak 2001-ben adták át az érdi templom hangszerét. Ebben a templomban a karzaton elképzelhetetlen lett volna orgonát építeni, hiszen ott alig két és fél méter állt ehhez rendelkezésre. Az orgonaépítők azonban a szükségből erényt kovácsoltak. Kiváló helyet találtak a hangszernek a kis szentély mellett, a templommal egybenyitható gyülekezeti terem csatlakozásánál. (13. ábra) A kedvező kihangzás, a lelkésszel, az énekkarral illetve zenész közreműködéssel tartható jó kapcsolat igazolja a tervezők és kivitelezők elképzelését, hogy e kis helyre építették be az orgonát. Ez az elhelyezés akár új építésű templomok tervezői számára is példa lehet. A hangszer erénye, hogy a kilenc regisz-

teres kiváló diszpozíció, valamint a térhez illő menzúrák igen sokrétű alkalmazási lehetőséget nyújtanak.⁷

13. ábra. Az érdi templom orgonája a templomtér és a gyülekezeti terem csatlakozásánál.

⁷ Az orgona ismertetését ld. lapunk jelen évfolyamában a 84. lapon!

2002-ben orgona épült az evangélikus egyház utóbbi években egyik legnagyobb beruházással készült templomába és gyülekezeti központjába is. A templom tervezésénél az itt élő gyülekezet sokszínűsége, sokféle csoportja, rendezvénye volt meghatározó. (A tervező és a kivitelező 2002-ben középület-kategóriában elnyerte az Építési Vállalkozók Országos Szakszövetsége és az Építéstudományi Egyesület nivódíját.) Az orgona tervezésekor fő szempont volt, hogy az irodalom minél szélesebb köre legyen előadható rajta. A hangszer a méreteihez képest nagy redőnymű és a sok nyelvregiszter határozza meg. Az elhelyezésnél itt is szükség volt az orgonaépítők leleményére: a karzat magas, lépcsős kiképzése miatt külön emelvényre kellett építeni az orgonát.⁸ (14. ábra)

Ma, mikor egy templomban nemigen épül több orgona, a legfontosabb elvárások alapján s azokból minél többet ötvözve célszerű meghatározni az orgona helyét. A templom tervezésekor gondolni kell arra, hogy a tér nagyságához illő és a kiválasztott funkciót legjobban betöltő hangszernek megfelelő hely legyen. Ez a templom építetőinek, az építésznek és az orgona tervezőjének eszmecseréjével, együttes gondolkodásával és közös munkájával biztosítható. Ebben segítségül szolgálhat Trajtler Gábor építészeknek írt útmutatása.⁹

Felhasznált irodalom:

- Dercsényi 1992 Dercsényi Balázs — Foltin Brunó — G. Győrffy Katalin — Hegyi Gábor — Winkler Gábor — Zászkaliczky Zsuzsanna: *Evangélikus templomok Magyarországon*. Budapest 1992.
- Friedrich 1989 Friedrich, Felix: *Der Orgelbauer Heinrich Gottfried Trost*. Wiesbaden 1989.
- Gergelyi 1982 Gergelyi, Otmar — Wurm, Karol: *Historické organy na Slovensku*. Bratislava 1982.
- Götttert 1998 Götttert, Karl-Heinz — Isenberg, Eckhardt: *Orgelführer Deutschland*. Kassel 1998.
- Herbst 1992 Herbst, Wolfgang: *Evangelischer Gottesdienst. Quellen zu seiner Geschichte*, Göttingen, 1992.
- Karasszon 1998 Karasszon Dezső: „Az orgonista az istentiszteleten tegnap és ma”, *Magyar Egyházzene V* (1997/1998) 193. skk.
- Kemény—Gyimesi Kemény Lajos — Gyimesi Károly (szerk.): *Evangélikus templomok*. Budapest 1944.
- Révész 1944 Révész István: „A templom belső tere (történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről)”, in Kemény—Gyimesi: *i.m.* 235–321.
- Snyder 1987 Snyder, Keral J.: *Dieterich Buxtehude. Organist in Lübeck*. New York 1987.

⁸ Az orgona ismertetését ld. *Magyar Egyházzene IX* (2001/2002) 315!

⁹ Trajtler é. n.

Trajtler 1995

Trajtler Gábor: „Luther és a zene”, *Magyar Egyházzene* II. (1994/1995) 137k.

Trajtler é. n.
Vogel 1997

Trajtler Gábor: *Templomtervezőknek az orgonáról*. Kézirat, é. n.
Vogel, Harald — Lade, Günter — Borger-Keweloh, Nicola — Fotos von Hofer, Volkhard: *Orgeln in Niedersachsen*. Bremen 1997.

14. ábra. A budahegyvidéki templom orgonája a karzatra épített emelővényen.